

УДК 811.161.2'367.4

СУБСТАНЦІЙНІ СИНТАКСЕМИ І СУПРОВІДНІ ПРЕДИКАТИ В СТРУКТУРІ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ**Межов О. Г.**

У статті проведено системне дослідження складних мінімальних семантико-синтаксичних одиниць у структурі семантично неелементарних простих речень сучасної української літературної мови. З'ясовано закономірності ускладнення субстанційних мінімальних синтаксичних одиниць супровідними предикатними значеннями.

***Ключові слова:** мінімальна семантико-синтаксична одиниця, неелементарне просте речення, складна синтаксема, супровідний предикат, субстанційна синтаксема.*

В статье проведено системное исследование сложных минимальных семантико-синтаксических единиц в структуре семантически неэлементарных простых предложений современного украинского литературного языка. Выявлена закономерность осложнения субстанциональных минимальных синтаксических единиц сопровождающими предикатными значениями.

***Ключевые слова:** минимальная семантико-синтаксическая единица, сложная синтаксема, сопровождающий предикат, субстанциональная синтаксема.*

In the article system research of complex minimal semantic-syntactical units is conducted in a structure semantic nonelementary simple sentences of modern literary Ukrainian. Conformities to the law of complication of substances are found out the minimal syntactical units accompanying predicative meaning.

***Key words:** minimal semantic-syntactical unit, simple nonelementary sentence, complicated syntaxeme, accompanying predicate, substantive syntaxeme.*

У сучасному українському мовознавстві дослідники синтаксичної семантики вивчають речення з оперттям на поняття семантико-синтаксичної структури речення, змістових відношень, валентності як міжрівневої категорії, елементарних та ускладнених речень, предикатних і субстанційних мінімальних семантико-синтаксичних одиниць. Семантично елементарне просте речення складається тільки з одного предиката й зумовлених його семантико-синтаксичною валентністю іменникових (субстанційних) синтаксем. Семантично неелементарні (ускладнені) прості речення, крім субстанційних синтаксем, містять вторинні предикатні та складні синтаксеми. Виділення мінімальних і елементарних одиниць та встановлення їх взаємовідношення з неелементарними (ускладненими) одиницями належить до найважливіших завдань сучасної синтаксичної теорії. У цьому плані недостатньо вивчено механізм творення субстанційних синтаксем із супровідними предикатними значеннями, спроби аналізу яких знаходимо у працях І. Р. Вихованця [2; 3], К. Г. Городенської [4], А. П. Загнітка [6], О. В. Кульбабської [7], М. В. Мірченка [8] та ін. Складні субстанційно-предикатні компоненти формують значну кількість ускладнених простих речень української мови, тому без усебічного їх дослідження не можна глибоко пізнати природу речення як основної синтаксичної одиниці, а без цього неможлива побудова викінченої синтаксичної теорії. Метою пропонованої статті є з'ясування закономірностей ускладнення субстанційних синтаксем супровідними предикатними значеннями; детальний опис субстанційно-предикатних мінімальних синтаксичних одиниць в семантично неелементарних простих реченнях сучасної української літературної мови; аналіз їхніх семантичних функцій, особливостей деривації, засобів морфологічного вираження, формально-синтаксичних позицій у реченнєвій структурі.

Субстанційні мінімальні семантико-синтаксичні одиниці, крім предметного ядра, можуть містити супровідні предикатні елементи. Субстанційність зосереджена в кореневій частині синтаксеми, а предикатність – в афіксальній (суфіксах і префіксах). На відміну від іменникових синтаксем, які формуються в певній, конкретній, валентно зумовленій семантико-синтаксичній позиції речення, субстанційні синтак-

семи з супровідними предикатами утворюються в будь-якій позиції речення. Відсутність кореляції між значенням і семантико-синтаксичною позицією синтаксеми свідчить про її безпосередню похідність від словосполучення, що, в свою чергу, є трансформом особливого типу елементарних речень – речень з предикатом кількості, вираженим предикативним прикметником або прислівником, *носик* ← *маленький ніс* ← *Ніс маленький*; *Студентство* ← *багато студентів* ← *Студентів багато*; *зернина* ← *одне зерно* ← *Зерно одне*. Розглядаючи словосполучення як безпосередню базову одиницю субстанційних квантитативних синтаксем, треба мати на увазі, що “словосполучення є тут не власне-словосполученням, а нерозкладним синтаксичним компонентом, який є перехідною структурою між словосполученням і словом” [1, с. 147], тобто мінімальною синтаксичною одиницею.

Семантична структура базових словосполучень неоднорідна. Її формують різні за своїм характером семантичні компоненти. Тип базової семантичної структури визначає формально-граматичну структуру квантитативних синтаксем. Найчастіше вони формуються з двокомпонентної предикатно-аргументної структури, що включає непередикатний аргумент, співвідносний здебільшого з носієм стану базового елементарного речення, і супровідний предикат з квантитативним значенням, що є трансформом предиката кількості. Згортаючись в іменникове слово, непередикатний аргумент формує його кореневу частину, а супровідний квантитативний предикат перетворюється на суфікс. Різноплановість кількісного значення такого предиката зумовлює широкий набір дериваційних суфіксів. Вони кваліфікуються як суфікси з предикатною функцією в межах предметності [4, с. 108]. Предикатна функція цих суфіксів має модифікаційний характер, що зумовлено типом семантичних відношень між компонентами базової структури. Крім того, у більшості випадків вони надають значенню іменників певного експресивного забарвлення. Кількісне значення супровідних предикатів членується по-різному. В іменникових синтаксемах воно виражається чотирма групами суфіксів у функціях зменшеності, збільшеності, сукупності (збірності) та одиничності.

Об'єктивна зменшеність (демініутивність) тісно пов'язана з експресивним значенням пестливості [5, с. 135]. Здебільшого суфікси зменшеності доповнюються значенням позитивної суб'єктивної оцінки, емоційним значенням: *синок*, *внучок*, *голубок*, *школярчик*, *журавлик*, *Івасик*. Проте наявні спеціалізовані суфікси *-оньк-*, *-еньк-*, *-унь-*, *-усь-*, *-к-* для вираження значення пестливості – суфікси виразної суб'єктивної оцінки: *місяченько*, *козаченько*, *синонько*, *татунь*, *татусь*, *дідусь*, *Андрійко*, *Василько*, *Максимко*. Іменникові похідні слова з суфіксами зменшеності можна розташувати за ступенем вияву пестливості, емоційності так: 1) слова на позначення власне-зменшеності; 2) слова на позначення зменшеності з відтінком пестливості, емоційності; 3) слова на позначення власне-пестливості, емоційності [2, с. 182]. Напр.: *І вже височенько Ясний місяченько...* (Леся Українка); *Казав татусь – робити треба, не виглядає, що зробить хтось* (Д. Білоус); *... а дільник – як щільник із дуплянок, що дідусь нам зібрав у саду* (Д. Білоус); *Перед галявиною плачуча береза сипнула сльозами, як мати, за нею схлипнуло невидиме джерельце і скинуло з себе клубочок туману* (М. Стельмах); *Ти, татуньку, знову пером у папері длубаєшся?* (Ю. Яновський); *[Мати]: Ой горенько!* (О. Довженко); *– Та чи ви глухі, тітонько? Оглухли?* (О. Довженко).

Виразниками зменшено-пестливого значення виступають суфікси іменників усіх трьох родів. У структурі іменників чоловічого роду це значення передають суфікси *-ок*, *-ик*, *-ець*, *-чик*, *-к*: *садок* ← *маленький сад*; *столик* ← *маленький стіл*; *острівець* ← *маленький острів*; *вагончик* ← *маленький вагон*; *Миколка* ← *маленький Микола*. Напр.: *Поклавши на похідний столик люльку, він трохи почекав, поки стало зовсім тихо* (О. Довженко); *Я придивляюся, чи немає в них ротиків* (М. Стельмах); *На кормі шепотять наші вороги, і видно димок з сигари полковника* (Ю. Яновський); *А вітрець усе увивався біля трави* (М. Стельмах); *... обідали в маленькому сільському ресторанчику надвечір* (Ю. Яновський). Функцію зменшеності-експресивності в іменниках жіночого роду виконують здебільшого суфікси *-к*, *оньк-* / *-еньк-*, *-очк-* / *ечк-* та ін.: *хмарка* ← *маленька хмара*; *хатка* ← *маленька хата*; *хмаронька* ← *маленька хмара*; *буквочка* ← *маленька буква*. Напр.: *Ось і хатка дядька Себастьяна* (М. Стельмах); *... капельдудка вимахує паличкою і*

поправляє на носі пенсне (Ю. Яновський); *Ось відома в давнину дудочка – сопілка...* (Д. Білоус); в іменниках середнього роду – суфікси -ц-, -к-, -ачк- та ін.: *дерецьце* ← *маленьке дерево*; *відерце* ← *маленьке відро*; *вушко* ← *маленьке вухо*; *личко* ← *маленьке лице*; *волоссячко* ← *маленьке волосся*. Напр.: ... кожне прихоплене інеем **дерецьце** насочилося сонцем (М. Стельмах); ... підійшов тато до Люби і з цікавістю подивився на її свіжовимите смагляве **личко** (М. Стельмах); *Їхав [Сивоок] назад знов на віслюкові, на тій сірій, упертій і кмітливій животині, яка жваво дріботіла копитцями* (П. Загребельний).

Квантитативне значення супровідних предикатів може вказувати на об'єктивну збільшеність (аугментативність), яка невіддільна від експресивного значення згрубілості, зневаги. У формально-граматичній структурі іменників аугментативно-експресивне значення такого предиката виражають суфікси -ищ-, -иськ-, уган-, -уг-, -ук-, -ур-, -ак- та ін., з-поміж яких вирізняють суфікс -ищ- як основний засіб вираження функції збільшеності та суфікс -иськ- як його функціональний еквівалент. У напрямку від суфіксів -ищ- і -иськ- до суфіксів -уг-, -ук-, -ак-, -уган-, -ар-, -ур- зростає значення експресивності, емоційності, негативне оцінне значення тощо. Напр.: ... *їхні дворища красувалися в червоному клечанні* (Ю. Яновський); *Який тепер світ настає; Сякий-такий парубчисько, Та й той до багачки* (пісня); *До неї, туманіючи від жаху, підходили грішники: ... мельник-злodyга з привішеним на шиї жорном, суддя-хапуга з торбою нечестивих грошей* (М. Стельмах); *У гушавині захрустіли гілки, знак, що туди пробігла легконога серна або інша лісова звірюка* (І. Франко).

Супровідний предикат базового словосполучення може виражати велику, але точно не визначену кількість, що сприймається як єдине, неподільне ціле. На вираженні цього специфічного кількісного значення предиката спеціалізується цілий ряд суфіксів, що зумовлено різноманітністю лексичного наповнення модифікованого непередикатного аргумента. Крім основного значення збірності, сукупності, більшість із них надає іменниковим синтаксемам експресивного забарвлення. Найпродуктивнішим суфіксом збірності, що стосується осіб, є суфікс -ств-: *селянство* ← *багато селян*; *студентство* ← *багато студентів*; *учительство* ← *багато вчителів*; *козацтво* ← *багато козаків*. Напр.: ... вони прив'яжуть до себе **селянство** машинізацією важкої степової роботи (Ю. Яновський); *Напоївши ненависть юнацтва, я виходив з нього на дорогу до мужності – зухвалої і суворої* (Ю. Яновський); *недалека минувшина ... найбільше стоїть мені в очах червоним козацтвом...* (М. Стельмах); ... куркулі через своїх недобитків і особливо через **жіноцтво**... уже обплутують народ, аби продати його державам буржуазним (О. Довженко); **Чоловіцтво**, змучене украй, Ворожду кине братства ради, На землі побачать люди рай (П. Грабовський).

На сукупність істот взагалі вказують суфікси -н-, -от-, -в-, виражаючи водночас значення зневаги, пор.: *солдатня* ← *багато солдатів*; *собачня* ← *багато собак*; *свинота* ← *багато свиней*; *парубота* ← *багато парубків*; *дітва* ← *багато дітей*; *мишва* ← *багато мишей*. Решта питомих слов'янських суфіксів на позначення збірності, сукупності сполучається з іменниками певних лексичних груп, зокрема суфікс -ин- – з назвами сільськогосподарських продуктів (*городина багато*, *сукупність продуктів городу*), суфікс -ин(і)- – з назвами рослин (*картоплиння* ← *сукупність бадилля картоплі*; *бурячиння* ← *багато листків буряків*), суфікс -няк- – з назвами порід дерев, кущів (*вишняк* ← *багато вишень*), суфікс -(і)- – з назвами об'єктів неживої та живої природи (*верб'я* ← *багато*, *сукупність верб*; *вороння* ← *багато ворон*). Поняття сукупності (збірності) ґрунтується на значенні неозначеної кількості і має своїм корелятом кількісне слово багато. Цей корелят у субстанційних синтаксемах перетворюється на суфікс у функції сукупності (збірності): *багато пір'я* → *пір'я*, *багато колосків* → *колосся*. Напр.: – Бувало, бешкетна **парубота** одного кутка посвариться з другим та й пускає в хід не тільки рушниці, але й кулемети (М. Стельмах); ... на хрещення **мишва** почала тікати з клуні й комори по снігу... (О. Довженко); У скісному промені сонця грає роєм **мушва** (М. Коцюбинський); Під білою стелею, над ясною невеличкою лампою, дзижчала роями зібрана **мушня** (О. Кобилянська); Багрич і Корунів поснідали салатом з **городини** (Л. Дмитерко); Я не розбирав, чи нищу шкідливі рослини..., чи пожиточні — буряки, фасолі, помідори та іншу **городовину** (І. Франко); Поп'ялася вгору перша весняна трава,

скрашуючи торішнє почорніле **бадилиння** (І. Цюпа); *Петро нагинається, старанно збирає гостре **стеблиннє**, крутить товсте перевесло і зв'язує сніп* (М. Чабанівський); *У полі стояла спека, а тут, у затінку густого **дубиння**, було вільготно і навіть не душно* (Ю. Смолич); *Закінчився старий **дубняк** і почався молодий **осичник*** (П. Воронько); ... **колосья** *гойдається на сонці* (Ю. Яновський); ... *і **вороння** клює їм очі на морозі* (О. Довженко).

Супровідний предикат кількості, що сприймається як сукупність, єдине ціле, представляють і запозичені суфікси, серед них *-іан-, -ад-/ -іад-, -аж-, -ік-/ -ік-, -ур-, -арій* та ін. Це спільне предикатне значення вони реалізують у диференційованому лексичному оточенні. Суфікс *-іан-* позначає сукупність творів літератури, мистецтва, присвячених певній особі, або зібрання творів, написаних цією особою, пор.: *франкіана* ← *сукупність творів літератури і мистецтва, пов'язаних з життям і творчістю І. Я. Франка, або всі видання його творів*. Суфікс *-аж* кількісно модифікує назви одиниць виміру і ваги, напр.: *метраж* ← *сукупність метрів (якою вимірюється що-небудь), літраж, тоннаж*. Суфікси *-ік-/ -ік-, -ур-, -арій* виступають модифікаторами значень небагатьох іншомовних іменників, які не становлять якоїсь окремої лексичної групи, напр.: *символіка* – *сукупність (певних) символів, ритміка* – *сукупність (конкретних) ритмів, клавіатура* – *сукупність клавіш (у будь-якому механізмі), інструментарій* – *сукупність (набір) інструментів*. Напр.: *До 150-літнього ювілею І. Франка вийшла книжка “Франкіана Василя Сімовича”* (3 газети); *Для вибору пропонується оптимальний **метраж квартир*** (3 газети); *Клавіатури використовуються в найрізноманітніших пристроях – друкарських машинах, калькуляторах, мобільних телефонах* (3 журналу); ... *У нас ви можете замовити і купити **інструментарій** для медицини за низькими цінами* (3 газети).

Супровідний предикат базового словосполучення може вказувати на одиничний предикат, що виділяється з числа тотожних йому. Як виразник семантичної одиниці він ідентичний за значенням числівнику *один*, що модифікує непередикатний аргумент, виражений іменником з конкретно-предметним значенням. Єдиним формальним представником предиката з одиничним значенням виступає суфікс *-ин-*, пор.: *морквина* ← *один коренеплід моркви; капуста* ← *одна головка капусти; квасолина* ← *одна насінина квасолі*. Напр.: *Гичка велика, а сама **морквина** дрібненька, біла і зовсім не солодка* (О. Довженко); *Там, де рідні кожна стежка і **стеблина**, бродять мої думи і пісні мої* (В. Сосюра); *Комбайн збирав чисто, хіба вже яка **стебелина** впала на землю, то тільки тоді її не зачепило хедером* (Ю. Збанацький).

Порівняно із супровідними предикатами суфіксального типу набагато менш продуктивною є предикатна префіксація іменників. Вона поступається предикатній суфіксації як із семантичного, так і з формально-граматичного боку. Як слушно зауважує І. Р. Вихованець, “предикатна спеціалізація префіксів у іменниках так не “сфокусована”, як це спостерігається в іменникових предикатних суфіксах, а представлена деякими фрагментами, які навіть не наближаються до якоїсь цілісної системи” [2, с. 185]. До того ж часто у ролі предикатних префіксів функціонують іншомовні елементи на зразок *супер-, ультра-, анти-, контр-*. Напр.: *Серед відомих представниць старшого покоління супермоделей Сінді Кроуфорд* (3 газети); *Фізіотерапевти часто використовують ультразвук для прискорення зрощення зламаних кісток* (3 журналу); [Цар]: *Не **контрреволюція**, а **антитеза*** (О. Довженко); *Кожне **антитіло** зв'язується із специфічним антигеном* (3 журналу).

Функціонування супровідних предикатних префіксів в іменниках виявляється переважно у значеннєвій зоні повноти і неповноти ознаки, протилежності і спільності. У сучасній українській мові типовим предикатним префіксом для вираження повноти ознаки виступає префікс *пра-*: *прадід, правнук, праліс*. Напр.: *Тепер не знаю і не відаю, Де був я, за якою віддаллю, Та знаю, що мої **прародичі** шуміли в цій темнавій обочі* (Д. Павличко); *Ми туди, як птиці, линемо, Де **прапрадіди** добро, Де рядами тополиними Облямований Дніпро* (М. Рильський); *Оживить живеє слово Рідну Україну, і **праправнуки** згадають Прапращурів діло, і промовить до них в полі Усяка могила!* (П. Куліш); *Смолили його будівничі, смолили й **правнуки*** (Ю. Яновський); *Околиця села, а за нею – берег, ніби болото, а далі старезний похмурий **праліс*** (М. Олійник). Семантичними корелятами предикатного префікса *пра-* є предикатні слова “далекий”, “предковичий” і под. Інші предикатні префікси

вказують на вкраплення інших предикатних значень. Зокрема, префікс *під-* стосується неповної ознаки, префікс *спів-* вказує на спільність ознаки, префікс *проти-* пов'язаний із значенням протилежності, пор.: *підмайстер, підпасич, співавтор, співредактор, протитіло, протиотрута*. Напр.: – *Почав шевцювати. Три роки учнем та рік у підмайстрах...* (З. Тулуб); *Замекали вівиці, заляскали байбарами підпасичі, розлучаючи по дворах* (А. Головка); *Забуті співавтори гімну України* (З газети); *Мої співмешканці прийняли мене добре* (Ю. Яновський); *Важливим для лікувального ефекту є конкурентні відношення між отрутою і протиотрутою за дію на рецептори або активні центри ферментних систем* (З журналу).

Отже, субстанційні компоненти з супровідними предикатами закріплені у їхній морфологічній структурі у вигляді суфіксів і префіксів, які доповнюють предметне значення відтінками збільшеності, зменшеності, сукупності та одиничності, повної й неповної ознаки, протилежності і спільності тощо. Перспективним є також вивчення особливостей функціонування субстанційних синтаксем із “прихованими” предикатними значеннями.

Література

1. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті : монографія / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
2. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови : монографія / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.
3. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення : монографія / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1983. – 219 с.
4. Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць : монографія / К. Г. Городенська. – К. : Наук. думка, 1991. – 192 с.
5. Городенська К. Г. Словотвірна структура слова : монографія / К. Г. Городенська, М. В. Кравченко. – К. : Наук. думка, 1981. – 199 с.
6. Загнітко А. П. Теоретична грамати́ка української мови. Синтаксис : монографія / А. П. Загнітко. – Донецьк : Дон НУ, 2001. – 662 с.
7. Кульбабська О. В. Вторинна предикація у простому реченні : монографія / О. В. Кульбабська. – Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2011. – 672 с.
8. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : монографія / М. В. Мірченко. – 2-ге вид., перероб. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.